

Endrődi Szabó Ernő

Látszik-e a Gellért-hegyről az Ararát?

Éjfél jócskán elmúlt. Rövidesen két óra lesz. Ülök az írógép előtt s igyekszem megfejteni a talányt: miféle indulat kényszerít ide billentyűket kalapálni, agyat gyötörni két heti kialvatlanság és elnyújttság után. Elmondani valamit, ami mélyen bennem él, ami a legváratlanabb helyeken és helyzetekben tör föl belőlem, valamit, amit, ha akarnék sem tudnék kiirtani magamból. Igen, önmagamról van szó. Ám ez nem az önszeretet megfogalmazása, attól ma már ugyancsak messzire távolodtam. Tehát: önmagam csupasz valósága, mint elsődleges – mi több – kizárólagos tárgy. S ezen a körön belül: a gyökerek.

Ám, hogy a dolog közepébe vágjak: amióta Elia Kazan *Amerika! Amerika!* című filmjét nem csupán az irodalmi forgatókönyv alapján ismerem, de képi valóságában is láttam, újfent életre kelt bennem egy hol kilombosodó, hol kiszikkadó fájdalom. Igen, a gyökereké, a gyökerek fájdalma. Olcsó vicc volna most azon elmélkednem, hogy: „hát igen, csak egy gyökér tud ilyen egyszer-volt-hol-nem-volt eseményeken elborongni”. Olcsó, mert az ügy – mint általában az ügyek – nem ilyen egyszerű. Az ugyanis csak a dolog egyik része, hogy a Nagy-Turkesztánról álmódó *Enver pasa* leszóratja az örmény *Vartan* kocsijáról a jeget, a fáradtságosan megszerzett, a magas hegyekből szállított, s a napi megélhetést biztosító jeget, amit egy anatóliai, görög-török-örmény lakosságú kisváros piacterén árul. Még az is érthető, hogy abban a pillanatban, amikor kiderül, hogy *Vartan* valamikor tisztiszolgája volt, azonnal visszarakatja katonáival a szekérre az árut. Ő *Enver pasa*, a török hadsereg századosa, a későbbi ifjútörök állam miniszterelnöke, aki Talaat belügyminiszterrel együtt az örmény holocaust kitervelője és végrehajtója volt, s aki még később *Lenin elvtárs* belsőázsiai bolsevik hadainak vezéréként veszi életét a konok kaukázusiak elleni harcban, szóval ez egy dolog. *Enver* – bár bizonyára nem olvasta *Beecher Stowe* „Tamás bátya” című feledhetetlenül undorító regényét – ebben a filmbeli jelenetben mégis bizonyítja, hogy igenis vannak olyan *Custen-tábornokok*, akik szeretni is tudják az indiánokat, ha azok, mondjuk – és itt hadd éljek egy kellemes képzavarral – nap mint nap készségesen kinyalják a csizmája talpát, mi több, bármikor önként felajánlják lányaikat, feleségeiket. Ízlés szerint esetleg fiaikat, kutyáikat, lovaikat, kacskáikat stb. Szóval ez a dolog egyik része. Higgyünk abban, hogy ezek a derék tömeggyilkosok meghatóan emberiek is tudtak lenni. Családi, baráti körben és így tovább.

De mi magyarázza, hogy az ifjú *Kazanoglu* – Elia Kazan amerikai filmrendező apjáról van szó – családja haragjával is szembeszállva, megveszekedetten kiáll az akkor már százezer számra irtott anatóliai (Nagy-Armeniani) örménység mellett. Mi több, az ominózus jégleszórásos-visszarakásos filmnyitójelenetben magát is örménynek vallja, örménynek, holott töről metszett kisázsiai görög. A barátság? Igen. A közös megalázottság? Igen. Az is. Fájdalmas és egyben fölemelő bizonyítéka a vonzalmaknak és együttérzéseknek a film két epizódja. Az egyikben a görög *Kazanoglu* cipőjét ajándékozza a törökök megszálta Örmény földről gyalogosan Ankarába igyekvő, majd onnan Amerikába kivándorolni szándékozó *Hovanessznek* (örmény írásejtés szerint természetesen *Hovhanessian*), aki, már Amerika partjai előtt, vízbe ugrik a kivándorló hajóról – ne feledjem leírni: nem tud úszni, tehát nyilvánvalóan és a szó szoros értelmében a halálba ugrik –, lehetővé téve ezzel, hogy az egyébként kiutasításra ítélt görög

Kazanoglu, az ő nevét fölveve örmény Horaneszként lépjen az áhított földre. Igen. Elia Kazan filmjének e határozott örménybarátsága a fundamentális humanizmuson kívül az effajta valóságos egymásra utaltságok meg- és átélésének is köszönhető.

Ám, hogy önző magamra térjek vissza: mi magyarázza, magyarázhatja az én megrendülésemet? Az, hogy a filmbéli – ám egykor valóságos – eseményeket már-már elszenvédőként éltem át? A válasz igen egyszerű, már csak azért is, mert a bevezető sorokat is így kezdtem: a gyökerek. Ugyanis – felelve a címbéli kérdésre – , ha akarom, látszik a Gellért-hegyről az Ararát.

Föltésem: a magyarországi örmény népcsoport létezéséről vajmi keveset, és igencsak kevesen tudnak. Meglehet, csupán maguk az örmények vagy örmény gyökereiket feledni nem tudó, nem akaró emberek. Pedig aligha szükséges bizonygatnom, hogy egy-egy tájegységünk, településünk sajátos arculatának kialakulásában, élettörténetének egyes szakaszait jellemző „colueur locale”-jának formálásában milyen jelentős szerepet játszottak a nem „magyar” etnikumok. A színek és a földrajzi telep is rendkívül széles: a *Jászság*, az *Ormánság*, a *Kunság* és nem utolsó sorban *Erdély* regionális egységeitől a földművelőkön át a falusi iparosság és a városi polgárság „sváb”, zsidó, „rác”, örmény, görög, és egyéb rétegeiig terjed. Minél mélyebben ásunk a múltba, a skála annál gazdagabb. Egykori és mostani nemzetségeink, népcsoportjaink törtérijának ismerete ugyanis jelentős mértékben mélyítheti történelemképünket. Mindez pedig a világban elfoglalt helyünket, az európai folyamatokban játszott szerepünket határozza meg, mélységétől vagy sekélyességétől függően jó vagy rossz helyzetünket eredményez(het)ji, mert önmagunk pontos megértése, vagyis az önismeret előfeltétele mások – egyáltalán a *masság* – megértésének és elfogadásának és viszont!

Nem hiszem, hogy közömbös lehet számunkra mondjuk a *debreceni* vagy a *Tokaj-hegyaljai* görög kereskedők kolóniájának története – ezt épp a néhány éve megnyitott, a görög egyházi kincseket a nagyközönség számára bemutató miskolci állandó kiállítás is bizonyítja –, bármily kicsiny színpont is jelenlétük, hazánkba való letelepedésük, beolvadásuk törtérijének palettáján. Az örmény-magyarokkal, ha tetszik, magyar-örményekkel igencsak mostohán bánt a sors. Az, hogy történetük – történetünk – enyhe kifejezéssel élve ezidáig nem állt az érdeklődés homlokterében, nem a szakstúdiumok – a település-, a társadalom- vagy művelődéstörténet művelői – hanyagságának köszönhető, hanem sokkal inkább annak a károlyatos politikai-közgazgatási gyakorlatnak, amely 1950-ben *Magyarországi Örmények Egyesületének* föloszlatásával hosszú időre „nem kívánatos”-sá tette, s ezáltal a feledés süllyesztőjébe taszította a tárgykört.

A máig élő, s föltehetően minden valós alapot nélkülöző legendával szemben – amely szerint a *Bagratida* királyság székhelyét, Örmény föld ősi fővárosát *Ani*-t ért földrengés hatására indult volna meg az örménység el- és szétvándorlása – a nemzetközi történetírásban általánosan uralkodó felfogás szerint a tizenegyedik századi arab hódítás, valamint a *szeldzsuk* és *kun-kipcsak* betörések hatására kezdődött, és a tizenharmadik századig tartott az örménység nagy lélekszámú kirajzása más földrészek mellett – Európa országaiba. Ez az ősi kultúrájú nép – a zsidósághoz hasonlóan – természetesen jóval korábban is kibocsájtott már magából különböző nagyságrendű és zömmel a Közel-Keleten megtelepedett rajokat. Korai történelmükről nem árt tudni, hogy az i.e. 3. évezred folyamán, az illírek és a görögök balkáni benyomulása által Elő-Ázsiában vetett trákok – ottani nevükön frigeek – egy csoportja, a folyamközi kultúrákkal (*sumer*, *elamita* stb.) egyidős, ekkor azonban már eléggé kevert népességű *Urartu* (v.ö. Ararát) területére vonulva az ottani lakossággal összeolvadva vált a mai örmény nép elődjévé. Közbevetőleg: nem mindennapi érdekességű bizonyítéka ennek a vándorlásnak-

elvándorlásnak az, hogy *Decebal* „dák” királyságában a trák-iráni összeolvadásból született „dák”, és túlnyomó részt és általánosan beszélt kelta mellett egy, az örményről föltűnő hasonlóságot mutató, ámbar rokonsági fok tekintetében eddig még pontosan meg nem határozott nyelvet is beszéltek. S kis időre még mindig a korai történelem egy meghatározó mozzanatánál maradvá: föltehetően az ókori, közel-keleti kolóniák létének köszönhető az is, hogy *Világosító Szent Gergely* térítő tevékenysége során – bár őt a legtöbb forrás *parthus* származásúként említi – a történelem folyamán első ízben az örmény királyság területén vált államvallássá a kereszténység, mely az i.sz. 301-től datálható. Ennek a ténynek alighanem igen nagy szerepe volt abban, hogy a kereszténység államvallásként való fölvétele után alig száz évvel, az ötödik század folyamán *Mastoc* – egyes forrásokban *Meszrop* – szerzetes megalkotta az örmény ábécét, illetve írásbeliséget.

E nép fiait már a honfoglaló magyarsághoz csatlakozott különféle néptörödékek és népcsoportok között megtaláljuk: a tizenkettedik századtól jelentős lélekszámú magyarországi – *Esztergom*, *Székesfehérvár* stb. – kolóniákról tudósítanak az oklevelek. Legnagyobb tömegű letelepedésük azonban 1672-től számítható, amikor részben Lengyelországból, *Hmelnycikij atamán* pusztító hadjáratai és az erőszakos katolizáció elől menekülve, részben Moldvából, ugyancsak az erőszakos térítés, valamint a krími tatárok betöréseinek hatására, az akkori vélemény viszonyok között nemzetiség-számba menő örmény csoportok jelentek meg és telepedtek le Erdélyben. E két irányból történt bevándorlás magyarázza a hazai örménység egy részének németes – *Szongott*, *Hermann* stb. –, más részének román eredetű – *Dajbukát*, *Kaldebó*, *Moldován*, *Patrubány*, *Issekutz* stb. – családnéveit. *Abafi Mihály fejedelem* – ki maga is erősen szorgalmazta bejövételüket – a kínakozó bulgáriai minta alapján közösségeiknek autonómiáját biztosítva – *Ebesfalván* (a későbbi *Erzsébetvárosban*) és a *Szamos* mentén, az örmény alapítású *Armeniopolis-ban*, a későbbi *Szamosújvár-on* telepítette le őket. E szintiszta örmény települések mellett azonban kisebb-nagyobb csoportjaik egész Erdély területén szétrajzoltak, és megtelepedtek, úgy a nagyvárosokban – *Beszterce*, *Kolozsvár*, *Nagyvárad* –, mint a Székely székelyekben mindenütt, legnagyobb számban azonban *Csíkban* és *Gyergyóban*. A magyarsághoz való asszimilálódásuk két jelentős mozzanata közül az egyik a *Zilífárian Minász*, lenbergi örmény püspök, és a *Részekben*, munkálkodó missziós pap, *Verzár Oxendiusz* egyházszerző munkája nyomán az 1686-ban bekövetkezett katolizáció – a Vatikán, pontosabban a pápa egyházfőiségét elismerő örmény katolikus egyház létrejötte –, a másik az 1771-ben született, a magyarországi örményeket teljes jogú állampolgárokként honosító törvény. Ekkortól figyelhetjük meg a magyar örmény családnevek nagyszámú gyarapodását. Ezek egy része – *Bányai*, *Simai*, *Csiky* – helynévből képzett, más részük az eredeti örmény családnevek fordítása – ilyen például a *Jakabffy*, (*Hagopjan*), *Macskássy* (cicisjan) –, ismét másrészt a család eredeti foglalkozására utal: *Pattanyús*, *Tarisznyás*, *Timár*, *Kádár* stb.

Az emancipációs törvény igencsak jól tükrözi a hazai örménységnek a török kiűzése utáni gazdasági föllendülésben játszott jelentős szerepét. Ezidőtől indul el az a szétrajzás – elsősül a *Partiumban*, a *Bánátban*, a *Bácskában*, *Békés* és *Csongrád* vidékein –, mely a 19–20 század fordulóján tetőzik, s melynek eredményeképpen kialakul nagyvárosaink örmény polgári rétege. Ezt a réteget dúsítják, gazdagítják azok a Magyarországra menekülők, akik az 1896–1915 közötti években módszeres és következetes kegyetlenséggel kivitelezett *armenocidium*, a mintegy másfél-kétfélmilliónyi örmény életét kioltó – az akkori nemzet kétharmadát elemészto –, az örmények „Auswitzába”, a szíriai *Deir Zor* haláltáborába torkolló népirtás elől az *Abdul Hamid*-féle ottomán birodalom, majd a *Nagy-Turkesztánról* ábrándozó *Enver és Talaat* által „fémjelzett” ifjútörök állam területéről érkeztek.

Ebből a betelepülésből származnak a máig élő (keleti) örmény családnevek: *Bedroszján*, *Vartapetjan*, *Hovhannesian*, *Merdjimekian*, *Verzár*, *Buslik* stb. Erre az időszakra – a századforduló előttire és utánira – esett a hazai örménység életének legvirágzóbb szakasza. *Szamosújváron* örmény nyelvű alap- és középfokú (liceumi) oktatás folyt, örménykatolikus papi szeminárium működött, így azután megesett, hogy a katolikus anyanyelvükön köszöntötte az *Ecsmiadzín*-ba látogató magyar kulturális és egyéb delegációkat. Föllandult az örmény nyelvű és tárgyú könyv- és folyóirat kiadás.

Néhány név ebből a korszakból: *Petelei* az irodalmi élet ismert és elismert alakja és *Afganisztán Vártán* (magyarosított nevén Törös Tivadar, saját korában jónevű újságíró) *Urmin-Magyar Kalendárium-ot* szerkeszt; *Gopcsa László*, a treforti művelődéspolitikai elképzelések egyik kivitelezője ekkortájt írja az „Örmény levelek”-et, amelyben a budapesti örménység életéről számol be a nyugati örmény diaszpórának; *Csellingerian Jakab Zichy* gróf, „öskutató”, kaukázusi expedíciójának megszervezésén munkálkodik – egyszóval mindenütt a kiegyezés és a századforduló utáni pár évtizedes föllendülés élvonalában láthatjuk a hazai örménység legjelesebb képviselőit. Ezidőtől olvasható a *Szamosújváron* megjelenő *Szongott (Szundukjan) Kristóf*, majd az európai hírű és rangú ciganológus, *Hermann (Eremanian) Antal* által szerkesztett magyar-örmény havi szemle, az „Armenia”, amelynek állandó szerzője *Czetz*, az 1948/49-es szabadságharc legifjabb tábornoka (ekkoriban, emigrációban, az argentinai katonai akadémiát szervezi). A lap 1904-es számai egyikében *Ady* jóbarátja, *Bányai Elemér* – a népszerű *Zuboly* – fölhívást tesz közé az egy magyar armenológiai bibliográfia elkészítésére (s ami csak jókora késéssel, 1986-ra látható napvilágot *Korbuly Domonkos* és *Simon J. Zaven* összeállításában). Mindezekből a tényekből következtethetünk a magát már az 1948/49-es forradalom és szabadságharc óta – amelynek csatáiban önálló csapatot szervezve vettek részt – magyar-örménynek nevező népcsoport hallatlanul gazdag és színes életére.

A prosperitás 1918-ban *Jászi Oszkár* nemzetiségi politikájának gyakorlatában éri el csúcspontját. Ekkor jelenik meg Budapesten, *Rsduni Hraant Szerkis* szerkesztésében a *Nor Tar* (Új évszázad) című örmény nyelvű folyóirat. S jóllehet, ezt a virágzást a trianoni döntés derékban törte ketté – az örmény intézményrendszerrel bíró települések és szellemi-kulturális központok Románia területére kerültek –, századunk harmincas-negyvenes éveire ismét a föllendülés jellemző.

Élénk örmény közösségi és kulturális élet folyik: 1921-ben az addig két önálló szervezet: a keleti, azaz, az örményirtás elől menekült örmények *Mászis* (Ararát) és *Simai Gergely* és *Gopcsa László* által létrehozott *Magyar-Örmény Egyesület* fúziójából jön létre a *Magyarországi Örmények Egyesülete*, s föltehetően ennek következtében szaporodnak a kiadványok is. Ezek közül mindenképp meg kell említenem *Hovhannessian Eghia* 1921-es kiadású – alighanem máig unikumnak számító – magyar-örmény tankönyvét és szótárát, valamint *Korbuly Domonkos* „Az örmény kérdés a magyar köztudatban” című munkáját, amely részben a magyarországi örmények történetét, részben a törökországi örményirtás tényeit dolgozta föl, s ami miatt – nem feledhető, hogy a numerus clausus időszak volt ekkor – pörbefogták, és csak háborús sebesülésének köszönhetően kerülhetett el a börtönbüntetést.

Tehát: látszik, valóban látszik a Gellérthegyről az Ararát. Legalábbis annak, aki látni is akarja. En mindenképp szeretném. Vagyis: szeretném, hogy időszerűségét veszítse az a rövidke párbeszéd, amit egy Budapesten élő magyar-örmény irodalomtörténésszel folytattam, s ami így hangzott: „Szerinted hány magyar tudja, hogy az aradi tizenhárom közül kettő, *Lázár György* és *Kiss Ernő* tábornok örmény volt?” S a válasz lehangelő: „Ezerből egy. És az is örmény.”

